

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: O wyrazie "rozmowa" słów kilka

Author: Krystyna Kleszczowa

Citation style: Kleszczowa Krystyna. (2003). O wyrazie "rozmowa" słów kilka. W: M. Kita, J. Grzenia (red.), "Porozmawiajmy o rozmowie : lingwistyczne aspekty dialogu" (S. 11-15). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Krystyna Kleszczowa
Uniwersytet Śląski
Katowice

O wyrazie *rozmowa* słów kilka

Przedmiotem książki jest rozmowa – zjawisko niezmiernie skomplikowane, warte szerokiej dyskusji, także naukowej. Jego nazwa, *rozmowa*, wydaje się prosta – każdy student polonistyki bez wahania odpowie, że to rzeczownikowa postać czasownika *rozmawiać*, wnikliwszy doda, że oba wyrazy różni oboczność *o : a*. Ale oboczność ta dla historyka języka jest sygnałem, że związek między wyrazami *rozmowa* i *rozmawiać* nie jest oczywisty. Postać fonetyczna wyrazu *rozmowa* bliższa jest czasownikowi *rozmówić się*, wtedy jednak chwieje się motywacja znaczeniowa – w relacji do *rozmowa* czasownik *rozmówić się* ma węższy zakres, co niezgodne jest z zasadami słowotwórczymi (typowy wyraz słowotwórczo podzielny może mieć znaczenie węższe w relacji do podstawy, ale nie odwrotnie). Proponuję zatem prześledzić losy wyrazu *rozmowa*, zwłaszcza że wyjaśnienie wymaga nie tylko oboczność *o : a*, ale również częśćka *roz-* w całej rodzinie (*rozmowa*, *rozmawiać*, *rozmówić się*, *rozmówki*, *rozmównica* w relacji do *mowa*, *mówić*); warto zapytać: Jaki element znaczeniowy niesie przedrostek?

1. Wyraz *rozmowa* w znaczeniu ‘colloquium, sermo’ odnotowany jest już w *Słowniku staropolskim*. Wprawdzie zachowane staropolskie użycia czasownika *rozmówić* nie motywują postaci rzeczownikowej *rozmowa*¹, ale dowodem na motywację semantyczną są konteksty utworzonego w sposób

¹ Czasownik *rozmówić* miał znaczenie ‘skłonić kogoś do porzucenia pracy’, co ilustruje cytat: *Jakom ja nie rozmówiła w domu jego dziewczki ... służebnej* 1495 ZapWarsz nr 1770a; (skrótó podają takie same, jak w *Słowniku staropolskim*. URBAŃCZYK, red., 1953–2001).

kategorialny rzeczownika na *-enie*, por. *społu rozmówienie*, *obopólnemu rozmówieniu*. Można zatem twierdzić, że u progu polszczyzny pisanej mieliśmy czasownik *rozmówić* o znaczeniu ‘prowadzić rozmowę, rozmawiać’; czasownik ten w pełni motywował rzeczownik *rozmowa* pod względem formalnym i semantycznym². Czyżby zatem chodziło jedynie o wycofany czasownik *rozmówić* o podanym wyżej znaczeniu? Sprawa nie jest tak prosta.

Porównując czasowniki *rozmówić* (*się*) i *rozmawiać*, łatwo zauważyć, że różnica między nimi dotyczy kategorii aspektu. I właśnie problem leży w niezmiernie skomplikowanych, do dziś nie w pełni wyświetlonych dziejach słowiańskiego aspektu. Pouczająca jest lektura artykułu Tadeusza SKULINY (1959), który opierając się na bogatym materiale, pokazuje, jak złudna jest kompetencja językowa współczesnego Polaka w interpretacji polszczyzny wieków przeszłych. Czasowniki z dzisiejszego punktu widzenia dokonane jeszcze w XVI wieku miały wartość niedokonaną (na przykład *stworzyć*, *dojrzeć*, *nachuchać*), długa jest też lista czasowników ambiwalentnych co do aspektu (na przykład *pojmać*, *przeczytać*, *ranić*). Obserwacja historycznego materiału słowotwórczego ukazuje, że niektóre klasy derywatów odczasownikowych ulegają przewartościowaniu ze szczególną siłą wtedy, kiedy w grę wchodzi podstawy podlegające w historii języka polskiego perfektywizacji, tzn. przybieraniu przez czasownik wartości dokonanej. Sprawia to, że w wielu formacjach następuje zerwanie związku między derywatem a podstawą. Dzieje się tak wówczas, gdy pień derywatu utrwalił jakieś cechy formalne znamienne dla aspektu dokonanego, na przykład przedrostek (por. *obronca* – dziś wyprowadzamy rzeczownik od czasownika *bronić*, a nie od *obronić*; *nauczyciel* – dziś motywujemy czasownikiem *uczyć* bądź *nauczać*, już nie *nauczyć*), albo wartość głosową części rdzennej wyrazu, czego dobitnym przykładem jest właśnie oboczność *o* : *a* w parze: *rozmowa* – *rozmawiać* (czasownik *rozmówić* uległ perfektywizacji). Podobną sytuację obserwujemy w parach: *wyrób* – *wyrabiać*, *uzdrowiciel* – *uzdrawiać* czy *osłona* – *osłaniać*³. Widzimy zatem, że relacja słowotwórcza między *rozmowa* a *rozmawiać* z punktu widzenia historii języka jest wtórna, że perfektywizacja czasownika *rozmówić* doprowadziła do reinterpretacji; zaczęliśmy pojmować rzeczownik jako motywowany przez *rozmawiać* – naruszyło to jedność formalną, ale „zabezpieczyło” relacje semantyczne.

² Znaczenie ‘rozmowa’ miały też inne staropolskie leksemy: *gadka*, *gadanie*, *umawianie*, *rozmówienie*, *umówienie*, *umowa*, *umołwa*, *rozmawianie*. Dopiero od XVI wieku funkcjonuje w polszczyźnie leksem *dialog*, także *konwersacja*, choć początkowo w innym znaczeniu, *dysputa* od XVIII stulecia, *dyskusja* i *kolokwium* – od XIX (podaję za: BAŃKOWSKI, 2000).

³ O problemach tych piszę szerzej w rozdziale: *Rola aspektu w ewolucji systemu słowotwórczego* w: KLESZCZOWA, 1998.

2. Jeśli przyjrzeć się funkcjom prefiksu *roz-*, to okaże się, że żadna z nich nie tworzy serii z tym morfemem pojawiającym się przed rdzeniem rodziny czasownika *mówić*. Cóż zresztą znaczyć może morfem *roz-* w czasowniku *rozmawiać*? W relacji do *mówić* czasownik wnosi informację o co najmniej dwóch aktantach czynności – można *mówić do kogoś*, kto milczy, ale nie nazwiemy takiej sytuacji *rozmową*. Dodać należy, że nie chodzi o aktantów wykonujących czynność jednocześnie, jak na przykład w czasownikach *rozbiec się* czy *rozejść się*; w *rozmawiać* czynność mówienia jest naprzemienna. Czy jednak można powiedzieć, że znaczenie to wprowadza formant *roz-*? Nie, bo znaczenie strukturalne powinno być potwierdzone przynajmniej raz w innej parze. Nie wolno traktować jednostkowych faktów jako przejawów gramatyzacji. Różnica między *mówić* a *rozmawiać* ma znamiona leksykalne, a nie słowotwórcze. Skąd zatem morfem *roz-* w strukturze morfologicznej leksemu *rozmawiać*, także w *rozmowa*, *rozmówca*, *rozmówki* itd.?

Problem zagadkowego *roz-* staje się jaśniejszy, gdy skierujemy uwagę na materiał historyczny. Przyjrzyjmy się kontekstom:

*Które to są rzeczy / które ROZMAWIACIE społu idąc /*⁴

(OpecŻyw 167v; K)

z jedną niewiaścą głębokie i zbawicielne rzeczy ROZMAWIAŁ / i na wszystko co pytała / łaskawie odpowiedział

(OpecŻyw 51; K)

tam nic inego / jedno około chwały Bożej ROZMAWIALI /

(BielKron 207; K)

Gdy ty rzeczy syn ROZPOWIEDZIAŁ matce swe miłe / słysząc to płaczliwa matka / słyż niezmierne wylewała /

(OpecŻyw 78; K)

i nie wierzę ja temu / aby który Człowiek chciał być u nas Krolem Polskiem / gdybyśmy mu ROZPOWIEDZIELI / że będziesz winien najmniejsze rzeczy sądzić /

(OrzRozm T2v; K)

A gdy mu ojcowskie (Achillesa) zacne dzieje ROZPOWIADALI / nie mniejsze po sobie ofiarował się zostawić

(BielKron 59; K)

ROZPOWIEDZIAŁEM te wszystkie przymioty, które dworzaninowi służył⁵

(Gór.Dw. 14; L)

W przytoczonych fragmentach wyraźnie widać, że prefiks *roz-* związany jest obiektem-przedmiotem mówienia – *rozmawiało*, *rozpowiadało się COŚ*,

⁴ Skrótem K opatrzone są przykłady, które zostały odnotowane bezpośrednio w Pracowni Słownika polszczyzny XVI wieku w Krakowie; zbierane były w trakcie gromadzenia materiału do monografii: KLESZCZOWA, 1989. Stosuję te same skróty źródeł, co autorzy *Słownika polszczyzny XVI wieku*.

⁵ Przykład wzięty ze *Słownika* Lindego.

czyli: *zbawiciele rzeczy, zacne dzieje, przymioty, około chwały bożej* (= o chwale bożej), *że król będzie sądził*. Przypomina to dzisiejsze: *omawiać coś, obgadać coś, przedyskutować coś*. Te XVI-wieczne przykłady nasuwają myśl, że mamy do czynienia z jakąś wygasłą funkcją prefiksu *roz-*. Okazuje się, że w staropolszczyźnie było więcej podobnych czasowników mówienia naznaczonych morfemem *roz-*; prócz przytaczanego wyżej czasownika *rozpowiadać* w *Słowniku staropolskim* odnotowano jeszcze: *rozeznawać, rozgadać, rozkazować*, por. *Krystowi kapłany..., jegoż naśladową i skutki ukazują, co z ksiąg ROZKAZUJĄ* (Gałka w. 30); *rozprawić*, por.: *ROZPRAWILI mi złostni baśni* (Fl 118,85); *rozsądzać* – wszystkie wskazane czasowniki miały znaczenie ‘omawiać, dyskutować coś’. Wartość znaczeniowa przedrostka *roz-* bliska była tej, którą spotykamy w klasie czasowników mentalnych, por. staropolskie: *rozbaczyć, rozczytać, rozejmać, rozgadzać / rozgodzić, rozkładać, rozmyślać, rozważać* ‘skupiać nad czymś uwagę, przemysliwać coś, zastanowić się nad czymś’, też dzisiejsze: *rozważać coś, rozmyślać nad czymś, rozstrzygać coś, rozpamiętywać coś*. Jeszcze w *Słowniku warszawskim* jedno ze znaczeń *rozmówić, rozmawiać* ma definicję: „omówić, obgadać; mówiąc rozważyć”, poparte zaś jest cytatem: *Stan dziewczyny rozmówili*.

Można zatem przyjąć, że czasownik *rozmówić* znaczył pierwotnie: ‘powiedzieć o czymś dokładnie, rozpatrzeć coś mówiąc’ i tym różnił się od *mówić*⁶. Funkcja *roz-* bliska była sensom mieszczącym się we współczesnych formacjach: *rozkruszyć, roztluc, rozbić*, w których przedrostek sygnalizuje dzielenie przedmiotu na części (por. *rozbić talerz na drobne kawaleczki*). Dziś brak już tego elementu znaczeniowego w *rozmawiać*, choć oczywiście odpowiednie uzupełnienie daje możliwość wyspecyfikowania obiektu-przedmiotu mówienia, np. *Rozmawiali szczegółowo na temat przyszłej konferencji*, ale to już inna, niesłowotwórcza, technika przekazywania informacji.

Czas na podsumowanie „kilku słów” o wyrazie *rozmowa*. Okazuje się, że choć *rozmowa* ma przejrzystą budowę, upływ czasu zarówno skomplikował relacje z podstawą słowotwórczą (*rozmawiać* jest podstawą zreinterpretowaną), jak i naznaczył wyraz przedrostkiem, który w klasie czasowników mówienia przestał funkcjonować. Pozorna oczywistość kryje wiele problemów wartych refleksji.

⁶ Takie właśnie znaczenie prefiksu *roz-* proponowali autorzy *Słownika warszawskiego*: „znaczący [...] b) *przen.* przejęcie przedmiotu czynnością w każdej jego części, analizę szczegółową: *Rozważyć, rozsądzić, rozpatrzeć, rozświecić, rozpytać ś.*”

Literatura

- BAŃKOWSKI A., 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa.
- KLESZCZOWA K., 1989: *Verba dicendi w historii języka polskiego. Zmiany znaczeń*. Katowice.
- KLESZCZOWA K., 1998: *Staropolskie kategorie słotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*. Katowice.
- MAYENOWA M.R., red., 1966–1999: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–27. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SKULINA T., 1959: *O aspekcie czasowników w słowniku Jana Mączyńskiego*. W: „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu”. „Filologia” T. 3. Poznań.
- URBAŃCZYK S., red., 1953–2001: *Słownik staropolski*. T. 1–11. Wrocław–Warszawa–Kraków.

Quelques réflexions à propos du mot *rozmowa* (*conversation*)

Résumé

L'auteur de présent article suit l'histoire du mot polonais *rozmowa* (*conversation*), non seulement du point de vue de l'alternance vocalique *o* : *a*, mais également en prenant en considération le préfixe *roz-* dans toute la famille des mots (*rozmowa* – *conversation* (*f*), *rozmawiać* – *converser*, *rozmówić się* – *s'entendre avec qqn*, *rozmówki* – *dialogues* (*m*), *rozmównica* – *parloir* (*m*) en relation avec *mowa* – *parole* (*f*), *mówić* – *parler*). L'auteur se pose une question : quel sens est-il lié à ce morphème? Les analyses amènent à la constatation que le verbe *rozmówić* (*s'entendre avec qqn*) signifiait tout d'abord : «parler de qqch d'une manière détaillée, examiner qqch en parlant». La fonction du préfixe *roz-* était proche des sens qui sont contenus à présent dans des formations actuelles : *rozkruszyć* – *émietter*, *roztłuc* – *casser*, *rozbić* – *briser*, dans lesquelles le préfixe suggère la division d'un objet en parties (voir : *rozbić talerz na drobne kawałeczki* – *casser une assiette en petits morceaux*). Aujourd'hui cet élément de signification est absent dans le mot *rozmawiać* – *converser*. Quoique le mot *rozmowa* – *conversation* possède une construction simple, le temps a compliqué ses relations avec une base morphologique (*rozmawiać* est une base secondaire) et il a marqué le mot avec le préfixe qui avait cessé de fonctionner dans la classe des verbes de parler (czasowniki mówienia).

A few words about the word *rozmowa*

Summary

The author traces the history of the word *rozmowa* (*conversation*). What has to be explained is not only the morphonemic irregularity *o* : *a*, but also the role of the prefix *roz-* in the whole family. What meaning does the morpheme carry? The analysis leads to the conclusion that the original meaning of *rozmówić* was 'to consider something by saying'. The function of *roz-* was similar to that found in *rozkruszyć*, *roztłuc*, where the prefix denotes dividing a thing into pieces. This sense is no longer found in the verb *rozmawiać*.